

Король А. А.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри германського, загального
і порівняльного мовознавства

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ВЗАЄМОДІЯ ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНИХ І ПРАГМАТИЧНИХ ЗАСОБІВ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ВИСЛОВЛЕННЯ-ЗВИНУВАЧЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена проблемі дослідження висловлення-звинувачення у сучасному німецькомовному художньому дискурсі. Звинувачення як діяльнісно-комунікативний феномен, що чинить вербальний вплив на поведінку іншої людини, здійснюється мовцем за певних контекстуальних умов з інтенцією звинуватити, дорікнути адресатові за певні вчинки, які він оцінює як негативні. У статті розглянуто взаємодію різних засобів об'єктивації висловлення-звинувачення: мовні засоби, синтаксичні моделі, відносний статус комунікантів, відносну дистанцію між комунікантами, стать комунікантів.

Для висловлення-звинувачення характерні різні форми (прямі – *direkt* / «не-прямі» – «*nicht-direkt*») і різні лексико-граматичні, синтаксичні засоби вираження комунікативної мети. Залежність тих чи інших форм висловлення спостерігається від таких прагматичних факторів, як «соціальна роль», «асиметричні відносини», «гендер», «дистанція спілкування», «статус». Для різних висловлень комбінація прагматичних факторів буде індивідуальною, тому що кожне висловлення здійснюється з певними цілями.

Встановлено, що лексико-синтаксичні та прагматичні фактори суттєво впливають на вибір адресантом тих чи інших форм вираження висловлення-звинувачення. Силу зв'язку між відносною дистанцією, відносним статусом, гендерною належністю комунікантів і синтаксичною моделлю у прямому і «не-прямому» висловленнях-звинуваченнях встановлено за допомогою парної кореляції. Для прямого висловлення-звинувачення сильний зв'язок виявлено між рівним статусом комунікантів і їх відносною дистанцією, причому для дружньо-фамільярної цей зв'язок є прямим, а для офіційно-ділової – зворотним. Для «не-прямого» висловлення-звинувачення сильний зв'язок не встановлено між жодними кореляційними парами засобів об'єктивації такого висловлення.

Ключові слова: висловлення-звинувачення, перформативне, експліцитне, імпліцитне висловлення, соціальна роль, статус, гендер комунікантів.

Постановка проблеми. Цілеспрямований процес інформативного обміну між комунікантами дає змогу пізнати аспекти вияву мови та мовлення, зокрема встановити значущість мови у процесі соціально-виробничих відносин людей, усвідомити роль людини у створенні ситуацій спілкування, здійснення мовленнєвого акту, його інтерпретації з огляду на умови реалізації, мовленнєву стратегію, тактику, ефективність тощо.

Вивчення закономірностей і специфіки комунікативної взаємодії передбачає системний аналіз мовних фактів – в аспектах формальної будови, семантики, когнітивної прагматики, з ура-

хуванням даних кількісного аналізу, ситуативного контексту та інформації загального плану.

У межах художнього дискурсу спостерігається складна взаємодія мовленнєвих актів, основою якої є інтенція, мовні та комунікативні компетенції учасників комунікації, тобто вміння оперувати засобами мовного коду, розуміти вербальні та невербальні повідомлення, їх експліцитні та приховані смисли, спираючись на аналіз конкретної ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На ґрунті сучасного російського мовознавства й англістики описано явища, дотичні до змісту *звинувачення*. Так, Л.О. Гусліста провела дослідження негативної етичної оцінки в контекстах *осуду* на матеріалі російського критичного дискурсу публіцистики. Т.О. Давидова на матеріалі сучасної англійської мови проаналізувала вербальні та невербальні засоби об'єктивації *докору*, комунікативні фактори, які детермінують його варіативність. Оцінний аспект висловлення *докору* на матеріалі російської мови розглядали Т.В. Булигіна й А.Д. Шмельов. У статтях Є.С. Петеліної та Н.В. Готліб увага авторів спрямована на вивчення семантико-прагматичних особливостей висловлень, що не допускають експлікацію перформативів, серед яких згадується і висловлення *reproach* / (англ.) *докір*. А. Вежицька досліджувала семантику дієслів в аспекті теорії мовленнєвих актів, зокрема на матеріалі російської мови провела аналіз семантичних особливостей дієслова *упрекать*. О.П. Снежик вивчала концептуальні, прагмасемантичні та інтеракційні особливості висловлення «звинувачення-виправдання» у франкомовних дискурсивних жанрах (сімейній розмові, діловому листуванні та політичному інтерв'ю). Ознайомлення з працями німецьких лінгвістів (S. Günthner, H. Frankenberg, E. Apeltauer) дає змогу зазначити, що *звинувачення*, хоч і не було спеціальним об'єктом для спостереження, а розглядалося паралельно з такими мовленнєвими діями, як *образ*, *приниження*, *скарга*, *осуд*, частково досліджено в аспектах граматики, просодики та стилістики.

Вивчення наукових праць дає підставу стверджувати, що дослідження висловлення-звинувачення на матеріалі німецькомовного художнього дискурсу ще не було предметом спеціальної уваги з боку німецьких та українських лінгвістів, тож наша робота заповнює прогалини в цій проблематиці.

Метою пропонованої статті є встановлення взаємодії засобів об'єктивації висловлення-звинувачення: мовних засобів, синтаксичних моделей, відносного статусу комунікантів, відносної дистанції між комунікантами, статі комунікантів. Мате-

ріалом дослідження послужили фрагменти німецькомовного художнього дискурсу, з яких способом суцільної вибірки було виокремлено 3 066 висловлень-звинувачень (романи, п'єси, оповідання 50 авторів; загальний обсяг фактичного матеріалу – близько 15 000 сторінок).

Виклад основного матеріалу. Для висловлення-звинувачення характерні різні форми (прямі – *direkt* / «не-прямі» – «*nicht-direkt*») і різні лексико-граматичні, синтаксичні засоби вираження комунікативної мети. Як свідчать наше дослідження та роботи вітчизняних і зарубіжних дослідників, залежність тих чи інших форм висловлення відзначається від таких прагматичних факторів, як «соціальна роль», «асиметричні відносини», «гендер», «дистанція спілкування», «статус» [1; 3; 5; 6]. Для різних висловлень комбінація прагматичних факторів буде індивідуальною, тому що кожне висловлення здійснюється з певними цілями.

У процесі дослідження висловлення-звинувачення розроблено спеціальну схему для його аналізу, за якою проводилася інвентаризація. Для кожного висловлення-звинувачення у схемі зазначалася кількість частин мови, здійснювалася ідентифікація за відносним статусом (статус адресанта вищий / нижчий / рівний), відносною дистанцією (офіційно-ділова / дружньо-фамільярна дистанція), гендерною належністю комунікантів, формою вираження звинувачення (перформативна, пряма експліцитна, непряма експліцитна, імпліцитна) та синтаксичними моделями. Наприклад, висловлення-звинувачення – „*Sie haben eine versuchte Republikflucht begangen*“ (Dahlmanns F. „Die lange Flucht“, S. 91) – містить у своїй структурі: 2 дієслова, 1 займенник, 1 іменник, 1 прикметник (загальний обсяг речення-висловлення – 5 слів), продукується комунікантом чоловічої статі з вищим соціальним статусом у ситуації офіційно-ділового спілкування. Таке висловлення-звинувачення реалізується у формі прямого експліцитного висловлення за допомогою синтаксичної моделі простого розповідного речення у минулому часі – $S + P (V \text{ Perf} / \text{Prät})$. Дані, отримані у процесі інвентаризації вибірки, були внесені до таблиці MS-Excel, де у колонках зазначалися згадані вище параметри висловлення-звинувачення, а в рядках – приклади звинувачення з німецькомовного художнього дискурсу. Таблична форма MS-Excel дозволила використовувати апарат математичної статистики для дослідження засобів об'єктивації висловлення-звинувачення та їх взаємодії.

Результати підрахунків варіантів поєднання вищезгаданих засобів об'єктивації були зведені у таблиці. Дані таблиць показали, що вибір перформативної форми висловлення-звинувачення здійснюється адресантом-чоловіком із вищим комунікативним статусом в офіційно-діловій ситуації за допомогою синтаксичної моделі $S + P (V \text{ Präs} / \text{Perf}) + \text{durch} + (\text{Poss Pron}) \text{Schuld}$, що дозволяє безпосередньо вказати на того, хто несе відповідальність за той чи інший негативний вчинок, котрий може стосуватися як теперішнього (Präsens), так і минулого (Perfekt) і підкреслюється присвійними займенниками *dein / ihr*:

„*Wir haben gerade einen wertvollen Mitarbeiter verloren, und zwar durch Ihre Schuld, Herr Jäger*“.

„*Lassen Sie das!*“ (Dahlmanns F. „Die lange Flucht“, S. 147).

Слід зауважити, що продуцент висловлення-звинувачення вживає здебільшого т. зв. прихований перформатив (вживання перформативного дієслова *beschuldigen* є явищем надзвичайно низької частотності – 0,13%).

Прямо звинувачує адресант із вищим комунікативним статусом, оформлюючи своє висловлення у вигляді синтаксичної структури $S + P (V \text{ Präs}) + / \text{nicht}/$, яка виступає констатацією факту звинувачення (3,20% + 2,91%). Адресант вживає переважно дієслова негативної оцінки типу *lügen, umbringen, behandeln, ausnutzen, bestehlen, spionieren, morden, ignorieren, betrügen, rauben, verraten, verachten*; іменники *Unmensch, Verräter, Intrigant, Dieb, Schlampe, Lausmensch, Nichtsköner, Lump, Feind, Verlierentyp, Totschlag, Unverschämter, Trunkenbold, Hund, Diebstahl, Unfallflucht, Körperverletzung, Urkundenfälschung, Feigling*; словосполучення *die Unwahrheit sagen, keine Rücksicht auf (j-n) nehmen, unter Alkohol stehen, (j-n) im Stich lassen, (j-m) weh tun, schlechte Haltung haben, dumme Witze machen, ein Spiel treiben, sich lächerlich machen, eine Flucht begehen, Blödsinn machen, Angst haben* тощо. Такий діалог-конфлікт відбувається в атмосфері офіційного спілкування. Цій формі висловлення-звинувачення надає перевагу адресант чоловічої статі, формулюючи свої міркування категорично, прямо, однозначно, без зайвої емоційності:

„*Durch Ihre falsche Aussage bringen Sie einen Menschen unschuldig hinter Gitter, der Ihnen einmal vertraut hat*“.

„*Ich bleibe bei meiner Aussage, die ich bereits gemacht habe*“ (Dahlmanns F. „Die lange Flucht“, S. 309) (з розмови адвоката зі свідком).

Аналізуючи результати таблиць, ми встановили ще один часто вживаний (2,28%) варіант взаємодії засобів об'єктивації прямого висловлення-звинувачення, де адресант із рівним статусом щодо адресата будує своє висловлення за допомогою оцінно-ознакової синтаксичної моделі $S + P (\text{sein Präs} + \text{Adj} / \text{Adv})$ в ситуації дружньо-фамільярного спілкування. У ролі продуцента такого висловлення-звинувачення виступає переважно жінка, мовлення якої насичене багатьма засобами опису почуттів, настроїв, емоцій; тут простежується більша кількість вживання прикметників і прислівників із негативним забарвленням типу *betrunken, unzärtlich, kompromißlos, hart, frech, grausam, gewaltsam, eifersüchtig, lügnerisch, eiskalt, verantwortungslos, zynisch, unverschämt, unmenschlich, eitel, leichtsinnig, kapriziös, entscheidungsfaul, unmoralisch, unseriös, reif, ungerecht, zerstreut, verböhrt, naiv, gleichgültig, verrückt, gemein, feige, niederträchtig* тощо. Наприклад:

„*Du bist verantwortungslos und unaufrichtig*“

„*Es gibt nichts, was ich dazu sagen könnte*“ (Lessing D. „Das goldene Notizbuch“, S. 342).

Цей діалог демонструє розмову дружини з чоловіком, у якій об'єктом негативно-етичної оцінки стають вдача, риси характеру адресата, що кваліфікуються продуцентом висловлення-звинувачення як морально неприйнятні.

Непряме висловлення-звинувачення характерне для неофіційної ситуації комунікантам із рівним статусом, які оформлюють своє висловлення у вигляді трьох домінуючих синтаксичних структур $S + P (V \text{ Präs}) + / \text{nicht}/$, $FW + P (V \text{ Präs} / \text{Perf}) + S?$, $P (\text{Imp}) + / \text{nicht}/!$. Непряме висловлення-звинувачення у формі питального речення з питальним словом вживають більше адресанти жіночої статі в неофіційному спілкуванні – 2,41% (110), а в імперативній формі – адресанти-чоловіки – 2,41% (109):

„*Es waren keine Menschen. Nicht einmal in der Unterwelt existieren solche Wesen*“

„*Versuche zu berichten, ohne dich in Fantastereien zu ergehen!*“ (Heinrich H. „Kein Stein wird auf dem anderen bleiben“,

S. 479) (із розмови двох чоловіків із рівним статусом у неофіційній ситуації).

„*Was hatte sie, das ich nicht habe? Warum fandest du sie beser?*“

„*Argumentiere nicht so primitiv. Sie war neu und anders als du, jünger, aber darum ging es nicht*“ (Hart, S. 274) (із розмови жінки з чоловіком).

Чоловічий стиль спілкування зорієнтований на соціальні статуси та владу, вони пристосовуються до ієрархічних соціальних ролей у комунікації. Для чоловіків, за Е. Вебер, «незалежність – ключ до світу. Формулювати накази та виконувати їх – це реалізація правил ієрархії» [7]. Мовний код жінок містить більшу кількість засобів ввічливості, меншу кількість грубих і лайливих виразів; вони переважно формулюють своє висловлення-звинування питальними реченнями (тобто «не-прямими» засобами), розраховуючи на здатність співрозмовника «вчитувати» імплікатури, приховані інтенції.

Наступним етапом нашого дослідження був кореляційний аналіз засобів об'єктивації висловлення-звинування. Застосування методів квантитативного аналізу дало змогу отримати об'єктивну картину квантитативних параметрів висловлення-звинування у тому вигляді, в якому вони відображені у німецькомовному художньому дискурсі.

Отже, здійснено парну кореляцію з метою встановлення тісноти зв'язку між досліджуваними ознаками (відносною дистанцією, відносним статусом, гендерною належністю комунікантів, синтаксичною моделлю) як у прямому, так і в «не-прямому» висловленнях-звинуваннях. Кількісним показником, що відображає цей зв'язок, є коефіцієнт парної кореляції (r), який розраховується за формулою:

$$r = \frac{\sum (\bar{X} - X)(\bar{Y} - Y)}{n\sqrt{\sigma_x^2 \sigma_y^2}}, \quad (1)$$

де n – величина вибірки.

За парної залежності коефіцієнт кореляції коливається від 0 до +1 при прямому зв'язку та від 0 до -1 – при зворотному зв'язку. Чим ближчий коефіцієнт кореляції до ± 1 , тим тісніший зв'язок між Y та X , навпаки, чим ближчий коефіцієнт кореляції до 0, тим слабший зв'язок між ознаками. Якщо $r = 0,3 - 0,5$ – зв'язок слабкий, якщо $r = 0,5 - 0,7$ – зв'язок середній і якщо $r > 0,7$ – зв'язок тісний [4].

Отримані коефіцієнти кореляції слід зіставляти із критичними значеннями, зведеними у спеціальні таблиці Р. Фішера. Усі вони розраховані для різних видів значущості та кількості ступенів свободи, що дорівнює різниці між чисельністю вибірки та числом корелюючих величин (за парної кореляції $df = n - 2$). Для того, щоб коефіцієнт кореляції вважався вірогідним, він повинен бути більшим за критичне значення, наведене в таблиці.

Розраховані коефіцієнти кореляції між засобами об'єктивації у прямому та «не-прямому» висловленнях-звинуваннях за формулою (1) дали змогу зробити такі висновки. Для прямого висловлення-звинування при $df = 1284 - 2 = 1282$ та $P = 0,05$ критичне значення вибіркового коефіцієнта кореляції приблизно становить 0,06. Сильний зв'язок ($r > 0,7$) спостерігається між рівним статусом комунікантів і їх відносною дистанцією, причому для дружньо-фамільярної цей зв'язок є прямим ($r = +0,71$), а для офіційно-ділової – зворотним ($r = -0,71$). Середній зв'язок ($r = 0,5 - 0,7$) встановлений між такими кореляційними парами засобів об'єктивації висловлення-звинування:

– вищим статусом комунікантів і їх відносною дистанцією, де залежність є прямою ($r = +0,67$) для офіційно-ділової та зворотною ($r = -0,67$) для дружньо-фамільярної;

– перформативною формою висловлення-звинування та синтаксичною моделлю S + P (V Präs / Perf) + durch + (Poss. Pron) Schuld ($r = +0,61$);

– перформативною формою висловлення-звинування та синтаксичною моделлю S + P (sein Präs + schuld) ($r = +0,57$).

Слабкий зв'язок ($r = 0,3 - 0,5$) зафіксований між:

– офіційно-діловою дистанцією та гендерним аспектом, де адресантом та адресатом висловлення-звинування є чоловіки ($r = +0,45$);

– рівним статусом комунікантів і гендерним аспектом (чоловік → чоловік) – зв'язок зворотний ($r = -0,45$);

– дружньо-фамільярною дистанцією та гендерним аспектом (чоловік → чоловік) – зв'язок зворотний ($r = -0,45$);

– перформативною формою висловлення-звинування та синтаксичною моделлю S + P (tragen Präs) + Schuld. ($r = +0,40$);

– прямою експліцитною формою висловлення-звинування та цією самою синтаксичною моделлю S + P (tragen Präs) + Schuld – зв'язок зворотний ($r = -0,40$);

– рівним статусом комунікантів і гендерним аспектом, де адресант висловлення-звинування – жінка, а адресат – чоловік ($r = +0,35$);

– дружньо-фамільярною дистанцією та гендерним аспектом (жінка → чоловік) ($r = +0,31$);

– офіційно-діловою дистанцією та гендерним аспектом (жінка → чоловік) – зв'язок зворотний ($r = -0,31$).

Між рештою кореляційних пар засобів об'єктивації прямого висловлення-звинування зв'язок відсутній.

Для «не-прямого» висловлення-звинування при $df = 1782 - 2 = 1780$ та $P = 0,05$ критичне значення вибіркового коефіцієнта кореляції приблизно становить 0,05. Сильний зв'язок ($r > 0,7$) не спостерігається між жодними кореляційними парами засобів об'єктивації висловлення-звинування. Між рівним статусом комунікантів і відносною дистанцією зафіксований середній зв'язок ($r = 0,5 - 0,7$), причому для дружньо-фамільярної дистанції він є прямим ($r = +0,52$), а для офіційно-ділової – зворотним ($r = -0,52$). Слабкий зв'язок ($r = 0,3 - 0,5$) спостерігається між вищим статусом та офіційно-діловою дистанцією ($r = +0,47$), а також між рівним статусом комунікантів і гендерним аспектом, де адресант звинування – жінка, а адресат – чоловік ($r = +0,31$). Між рештою кореляційних пар засобів об'єктивації «не-прямого» висловлення-звинування зв'язок відсутній.

Висновки. Лексико-синтаксичні та прагматичні фактори суттєво впливають на вибір адресантом тих чи інших форм вираження висловлення-звинування. Силу зв'язку між відносною дистанцією, відносним статусом, гендерною належністю комунікантів і синтаксичною моделлю у прямому і «не-прямому» висловленнях-звинуваннях встановлено за допомогою парної кореляції. Для прямого висловлення-звинування сильний зв'язок виявлено між рівним статусом комунікантів і їх відносною дистанцією, причому для дружньо-фамільярної цей зв'язок є прямим, а для офіційно-ділової – зворотним. Для «не-прямого» висловлення-звинування сильний зв'язок не встановлено між жодними кореляційними парами засобів об'єктивації такого висловлення.

Результати цього дослідження доповнюють відомості про висловлення-звинувачення, про вивчення взаємозалежності різних його аспектів, що можна розглядати як подальшу розробку теоретичних засад комунікативної лінгвістики, прагматики, синтаксису сучасної німецької мови. Проведений у статті аналіз взаємодії засобів об'єктивації висловлення-звинувачення не вичерпує досліджуваної проблематики. Він відкриває перспективи подальших досліджень, які можуть бути пов'язані із системним описом граматичних і стилістичних засобів об'єктивації висловлення-звинувачення; невербальними засобами вираження звинувачення (роллю інтонації, погляду, жестів, мовчання); виявленням контрастивних особливостей категоризації звинувачень у німецькій та українській мовних картинах світу тощо.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы). Москва : Едиториал УРСС, 2003. 384 с.
2. Горкавий В.К., Ярова В.В. Математична статистика : навчальний посібник. Київ : Професіонал, 2004. 384 с.
3. Крысин Л.П. Социальная маркированность языковых единиц. *Вопросы языкознания*. 2000. № 4. С. 26–42.
4. Левицкий В.В. Квантитативные методы в лингвистике. Черновцы : Рута, 2004. 190 с.
5. Макаров М.Л. Анализ дискурса в малой группе. Тверь : ТГУ, 1995. 82 с.
6. Тарасова Е.В. Речевая системность и контекст. *Мовна компетенція, креативність та актуальні проблеми викладання іноземних мов*. Харків : Константа, 1998. С. 168–175.
7. Mühlmann W.-E. Institution. *Wörterbuch der Soziologie*. Hrsg. von W. Bernsdorf. Berlin : Akademie, 1996. S. 466

Korol A. Interaction of the lexical-syntactic and pragmatic means of the objectification of expression of accusation

Summary. The article is devoted to investigating the expression means of accusation in the modern German

discourse. The accusation as an activity-communicative phenomenon which has a verbal influence on another person's behavior, is carried out by the speaker under certain contextual conditions with the intention to blame the addressee for certain actions, which the speaker estimates as negative. The article deals with the interaction of different means of objectification of the expression means of accusation: language means, syntactic models, the relative status of the communicators, the relative distance between the communicators, the gender of the communicators.

Different lexical-grammatical and syntactic means of expression of a communicative purpose and different forms are common for the expression means of the accusation (direct / indirect). The dependence of certain forms of expression is observed in such pragmatic factors as "social role", "asymmetric relations", "gender", "communication distance", and "status". For different expressions, the combination of pragmatic factors will be individual, because each expression is made for certain purpose.

It has been established that lexical-syntactic and pragmatic factors significantly influence the addressee's choice of certain forms of expression of accusation. The strength of the connection of the relative distance, relative status, gender of the communicator, and the syntactic model in direct and "indirect" expression of accusation is established by pair correlation. Strong connection between the equal status of communicators and their relative distance has been found for the direct expression of accusation. Moreover, this connection is direct for the friendly-familiar distance and it is vice versa for the official distance. Strong connection between any correlative pairs of objectifying means for "indirect" expression of accusation has not been established.

Key words: expression of accusation, performative, explicit, implicit expression, social role, status, gender of communicators.